

שירי החול של רבנו אברהם אבן עזרא

אברהם א. פופקו

הקדמה

רבנו אברהם אבן עזרא (ראב"ע) ידוע בראש ובראשונה כפרשן גדול בתורה, וכפייטן. לעומת זאת, לא רבים יודעים על "שירי החול" של הראב"ע. במאמר זה, אנסה לפתוח לקורא פתח לעולם נפלא זה. אביא פה רק מעט, ואת השאר יוכל הקורא הסקרן למלאות בעצמו מהמקורות שבסוף המאמר.

תולדותיו ואישיותו

על מנת להעריך כראוי את יצירותיו של הראב"ע, מן הראוי לדעת מעט על תולדותיו, אישיותו והסביבה בה חי.

הראב"ע נולד בטולידו שבספרד בשנת 1089.

הוא נולד בתקופה שבה גדולי ספרד עסקו בפילוסופיה, הנדסה, אסטרונומיה, בלשנות עברית ופירושים לתורה שבכתב.

הוא הכיר את רבי יהודה הלוי (ריה"ל) והוקיר אותו הוקרה רבה (ריה"ל מצוטט בפירושו של הראב"ע לעשרת הדברות בשמות כ'). לפי חלק מן המקורות, אף נשא לאשה את בתו של ריה"ל. הראב"ע נסע למקומות רבים. הוא ביקר בתוניס, מצרים, מרוקו, אלג'יר, רומא, לונדון, צרפת והודו. בכל מקום אליו הגיע, מיד חפש תלמידי חכמים, ושהה בחברתם. בין היתר פגש את רבינו תם (1100-1171) מגדולי רבני צרפת ושוחח עמו בעניינים רבים. (הראב"ע מצוטט בפירוש תוספות לתלמוד בבלי קידושין ל"ז): הראב"ע חיבר יותר ממאה ספרים בתחומים רבים. בין היתר חיבר את:

- "ספר המאזניים" על שרשי מילים.
- "ספר העולם" ו"ספר המאורות" על אסטרונומיה ואסטרונומיה.
- "ספר המולדות" על 'אסטרונומיה הלכתית' (הלכות קידוש החודש, חישוב תקופות ועוד).
- "אגרת השבת" מענה לפירושו של הרשב"ם (1085-1174) על פרק א, בבראשית. בספר זה השבת כותבת בגוף ראשון ותובעת את עלבונה.
- "כלי נחושת" ספר טכני המתאר כיצד לבנות אסטרונום.

1. כדי לתת הקשר היסטורי, נזכיר כי רש"י חי בשנים 1105-1040, ריה"ל 1145-1080, הרמב"ם 1204-1135, רמב"ן 1270-1194.

2. 'Astrolabe', כלי שבעזרתו בצעו אסטרונומים חישובים שונים. מוזכר בשו"ע (או"ח סי' שח סעי' ג')

כאן המקום להזכיר שרבנו לוי בן גרשום (1288-1344) המציא כלי אסטרונומי חשוב שעזר למדוד זוויות בין כוכבים. הכלי שנקרא "מטה יעקב", (Jacobs Staff) היה בשימוש של אסטרונומים למשך מאות שנים.

על הירח, ישנו מכתש על שמו של הרלב"ג "Rabbi Levi's crater" (אורך +20, רוחב -30)

כמדען, הציע הראב"ע שיטה עשרונית לספירה במקום השיטה שהיתה נפוצה אז. בשיטת המנין הרגילה, לאותיות יש את הערכים ה'גמטריאיים', ולכן המספר 999 נכתב בשיטה זו תתקצ"ט. ואלו בשיטה שהציע ראב"ע כל אות א-ט מסמלת ספרה מ-1-9, עם סימון מיוחד לספרה 0 (positional decimal notation). בשיטה זו, המספר 999 נכתב 'טטט'. כמו שידוע לכל תלמיד בית ספר, שיטה זו מאד נוחה לחישובים אריטמטיים. משום מה, שיטה זו לא נתקבלה.

את אהבתו למדע ניתן לראות מכך שלכל מקום אליו נסע, נהג הראב"ע לקחת עמו אסטרונום.

הראב"ע היה עני מרוד, אך הביט על מר גורלו בהומור, ברבים משיריו הוא כותב על העוני.

פירושו לתורה, הינו פירוש מאד נפוץ. אולי הנפוץ ביותר מלבד רש"י. אנשים הלומדים את פירושו (הנקרא בפי למדנים בקיצור "אבן עזרא") תמיד נהנים לקרוא את חידודיו ואת עקיצותיו לאלו שאינם מסכימים עם דעותיו.

לראב"ע היה מספר לא ידוע של בנים, כולם נפטרו בגיל ינקות מלבד בנו יצחק. לא ברור מה עלה בגורלו של בן זה, ראב"ע כתב עליו שיר-מספד "על מות לבן". השיר אננו חד משמעני ולא ברור מתוכו האם הבן נפטר, אבד או שמא התנצר.

הראב"ע נפטר ברומא בשנת 1164.

שיריו

את שירי הראב"ע מחלקים למספר קטגוריות. שירי עוני, חידות, מכמנים ועוד, כשהידועה שבהם הוא "שירי עוני".

שירי עוני

שירים אלו מלאי הומור עצמי. כאמור הראב"ע היה נווד ועני ולא בכל מקום זכה לכבוד הראוי. בנוסף לכך, האמין בכל לבו שבאמת יש לו מזל רע, ושאיף פעם לא יצליח להרויח כסף בימי חייו.

גִּלְגַּל וּמְזֻלוֹת בְּמַעֲמָדָם
 נָטוּ בְּמַהֲלָכָם לְמוֹלַדְתִּי
 לוֹ יִהְיוּ נְרוֹת סְחוּרְתִּי,
 לֹא יֵאָסֵף שְׁמֶשׁ עֲדֵי מוֹתִי;
 אֵינְעֵ לְהַצְלִיחַ וְלֹא אוֹכֵל,
 כִּי עֲוֹנוֹנִי כּוֹכְבֵי שָׁמַי;

(המזלות בשמים יצאו ממסלולם ביום שנולדתי)

(אם אחליט לסחור בנרות, השמש לא תשקע יותר)

לֹא אֵהִיָּה סוֹחֵר בְּתַכְרִיכִין,
(אם אהיה סוחר תכריכים, אנשים יפסיקו לגווע)
לֹא יִגְוְעוּן אִישִׁים כָּל יָמָי.

אֲשָׁכִים לְבֵית הַשָּׁר,
אוֹמְרִים כְּבַר רֶכֶב;
אָבָא לַעַת עָרֵב,
אוֹמְרִים כְּבַר שָׁכֵב;
או יַעֲלֶה מְרַכֵּב
או יַעֲלֶה מִשָּׁכֵב;
אוֹיָה לְאִישׁ עֲנִי
נוֹלַד בְּלִי כוֹכֵב.

כאמור, למרות עניו, יכול היה הראב"ע לראות את ההומור שבמצבו הקשה, למשל ב"שיר המעיל"
צוחק הוא על מעילו הקרוע.

מַעִיל יֵשׁ לִי וְהוּא פְּדֻמוֹת כְּבֵרָה
(כברה - נפה)
לְחֹטָה לְהִנָּפֶה או שְׁעוֹרָה;
כְּאֵהָל אֶפְרָשָׁנִי לַיַּל בְּאִישׁוֹן
(אפרש אותו בלילה לאהל)
וְכוֹכְבֵי רוֹם יְשִׁימוּן בּוֹ מְאוֹרָה;
(והכוכבים יאירו בו)
בְּתוֹכוֹ אֶחָזֶה סֵהַר וְכִימָה
(כסיל וכימה - שמות מזלות)
וְיוֹפִיעַ כְּסִיל עָלָיו נְהָרָה,
אֲנִי עֵיף מִלְּסַפּוֹר אֶת כָּל חוֹרָיו
(אני עייף מלספור את כל חוריו)
אֲשֶׁר דּוֹמִים לְשָׁנֵי הַמִּגְרָה;
(מגרה - מסרק, מגרפה)
וְתַקּוֹת חוּט תְּפִירַת כָּל קְרוּעָיו
(גם לאורך וגם לרוחב, נותרו רק חוטים)
עָלַי שְׁתֵּי וְעָרֵב הִיא יְתָרָה;
וְאִם יִפּוֹל זָבוּב עָלָיו בְּחִזָּקָה
כְּמוֹ פְתִי, יֵהִי נִמְלֵךְ מֵהָרָה;
אֱלֹהֵי הַחֲלִיפָהוּ בְּמַעֲטָה
תְּהַלֵּה לִי, וְתִיטִיב הַתְּפִירָה.

ובקטע הבא מתוך "שיר הזבובים" מקונן הראב"ע על הזבובים שאינם מניחים לו.

לְמִי אָנוֹס לַעֲזָרָה מִחֻמָּסִי
אֲשׁוּעַ מִפְּנֵי שׁוֹד הַזְּבוּבִים
אֲשֶׁר לֹא יִתְּנוּ הֶשֶׁב רוּחִי,
בְּכָל כַּחַם יַעֲקוּוֹנֵי כְּאוֹיְבִים,

וְעַל עֵינַי וְעַפְעָפֵי יְרוּצוֹן,
 בְּאֲזַנֵּי יֹאמְרוּ שִׁירֵי עֶגְבִּים;
 אֲדַמָּה לֶאֱכֹל פְּתֵי לִבִּדִי,
 וְהֵם בּוֹ יֵאָכְלוּ כְּדַמוֹת זֵאֲבִים;
 וְעוֹד יִשְׁתּוּ בְּכֹס יַיִנִי כְּאֵלוֹ
 קְרָאֲתִים פְּאֵהוּבִים אוֹ קְרוּבִים.

לֵינן מִשְׁתִּי וּפְתֵי אֲכָלִי תֵאָבִים,
 וְכִי אֶקְרָא לְמוֹדְעֵי לֶאֱכֹלָה
 וְהֵנָּה יוֹשְׁבִים רֹאשׁ הַמְּסַבִּים.

כל משפט ומשפט בקטע שלעיל הינו ציטוט מפסוק, או ממאמר חז"ל. דבר זה אופיני לראב"ע. נקח למשל את הקטע הבא מתוך שיר שבו מקונן הראב"ע על שער ראשו שהפך לבן בטרם עת:

שֶׁעַר רֹאשִׁי הִפָּךְ לִבָּן,
 עַל כֵּן אֶקְרָא רֹאשִׁי רֹאשִׁי,
 הִנֵּה דֶלֶק אַחֲרַי לִבָּן,
 רֶץ וַיַּעֲבֵר אֶת הַכּוֹשִׁי.

המשפט הראשון הינו ציטוט מספר ויקרא (פרק י"ג פס' ג'). הפסוק מדבר בעיני צרעת: "שער בנגע הפך לבן"

המשפט השני לקוח ממלכים ב' (פרק ד' פס' י"ט) מדובר בילד המת שהחיה אלישע: "ויאמר אל אביו ראשי ראשי"

המשפט השלישי הוא סירוס של פסוק בבראשית (פרק לא פס' לו) בו מתואר שהאיש לבן רודף אחרי יעקב. "ויאמר ללבן, מה פשעי ומה חטאתי כי דלקת אחרי"

המשפט האחרון לקוח משמואל ב' (פרק י"ח פס' כ"ג) "ורץ אחימעץ דרך הככר ויעבר את הכושי"

חידות

חידותיו של הראב"ע היו מפורסמות כבר בחייו. ה'חידה' בימי הביניים הינו שיר קצר, בן 4-10 שורות ובדרך כלל בנוי מחרוזים. השיר יכול להיות על נושאים רבים ומגוונים. הראב"ע חבר מאות חידות כאלו. אנו נביא חלק קטן מהם.

מהמפורסמות בחידותיו של הראב"ע:

אַרְץ בְּלִי אֲדָמָה,
 מַלְכִּיהָ וְשָׂרֶיהָ,
 הוֹלְכִים בְּלִי נִשְׁמָה;
 אִם הַמֶּלֶךְ שָׁמָּה,
 לֹא תַחִיהָ כָּל נִשְׁמָה.

התשובה לחידה זו הינה כמובן "משחק השחמט".
 (הבטוי "לא תחיה כל נשמה" לקוח ממלחמת כיבוש הארץ: (דברים כ' פס ט"ז))

חלק ניכר מחידותיו של הראב"ע הם על כללי דקדוק ולשון עברית, למשל השיר הבא:

עֵרֶם הוֹלֵךְ בְּלִי לְבוּשׁ,
 וְעֹלֵי רֵאשׁוֹ הוֹדוּ,
 וְאִם חָכֶם וְנִבּוֹן הוּא,
 יִשְׂרוּק וְיִקְבּוֹץ לְצִידוֹ;
 לֹא רַבִּים יִחַכְמוּ מִיָּמָם,
 יִחַזְקוּ, מַעֲיָהֶם מִמְּלֵאִים,
 וְעֵרְמִים הֵם בְּדַעַת מִיָּמָם,
 יִרְקוּ וְיִשְׁכְּנוּ עִם רַפְּאִים.

הפתרון לשיר זה נמצא בסוף המאמר.

שירי מדות טובות

פעמים רבות מטיף הראב"ע מוסר באמצעות שירים. בשירים אלה הראב"ע כותב על מה שנראה לו כמבט נכון על החיים ועל בני האדם. בשיר הבא מספר הראב"ע עד כמה חשוב להסתכל על מעשי בני אדם ולא על לבושם:

אַל תִּדּוֹן אָדָם לְפִי בְּגָדָיו. מְדִיו – בְּגָדָיו)	אִישׁ אֵל תְּהִי מִכִּיר בְּזֵיו מְדִיו
(אלא הסתכל על מעשיו. שור – הבט)	אֵל מַעֲלָלָיו שׁוֹר וּמַעֲבָדָיו,
(כי גם אם זאב ילבש בגדים מפוארים)	כִּי אִם זָאֵב שָׁנִי וְגַם תּוֹלַע,
(ישאר עם התכונות שקבל מהוריו)	יִחַזֵּק מִנֶּת מְדִיו וְדַת יוֹלְדָיו.

ובשיר הבא מגנה הראב"ע את האנשים המכורים להימורים (משחקי בקוביא) וצוחק עליהם.
(חלקים מן השיר בלבד)

מִצְחָק בְּקוּבִיָּה
וּמִפְתּוֹ טְרִיָּה,
וְאַחֲרֵיתוֹ שְׂאִיָּה,
יִקְלַל בְּשַׁעְרֵיָם.

(שאייה - שואה)

וַיֵּחָשֶׁב כִּי יִרְוִיחַ,
לְעוֹלָם לֹא יִצְלִיחַ,
וּבִימְיוֹ לֹא יִפְרִיחַ,
הֲכִי יִמְיוֹ מְרוּרִים.

(יפריח - יפרח, משחק מילים על הכינוי 'מפריחי יונים'
כינוי למהמרים)

וַיָּשׁוּב עַד דְּכָא,
בְּשֶׁבֶר וּבְמִכָּה,
בְּפֶסַח וּבִסְכָּה,
יִבְקֵשׁ הַפְּרִים.

וְכָל אָנָשִׁי בֵּיתוֹ
יְהוּ שְׂנֹאִים אוֹתוֹ,
וַיַּעֲשׂוּ יוֹם מוֹתוֹ,
בְּשִׁמְחָה וּבְשִׁירִים.

הבטוי "וישוב עד דכא" לקוח מתהילים (פרק צ' פס' ג) "תשב אנוש עד דכא"

המשפט: "בפסח ובסכה יבקש הפורים" כולל בתוכו משחק מילים אופייני לראב"ע. פורים זהו כינוי להגרלה או הימור, וכוננת המשפט הוא שגם בחגים עסוק המהמר בהמוריו.

שירי שחמט

הראב"ע היה שחקן שחמט וניתן לנחש שהיה שחקן לא רע. חלק משיריו עוסקים בהביטים שונים של משחק זה, נביא חלק מהם.

באחד משיריו הארוכים (כמעט 100 שורות) מתאר הראב"ע את החוקים והמהלכים של כל הכלים, למשל תנועת החייל:

שירי החול של רבנו אברהם אבן עזרא

וַיֵּבֹאוּ לֶהֱלַחַם בַּחֶרֶץ וּכְלָהּ,
 אֶךְ בַּתְּחִלָּה יִוְכְלוּ כִּי אִם שְׁנֵי
 בָתִּים בָּקוּ לְהִלְוֹךְ בַּתּוֹךְ הַסְּלוּלָה,
 מִכָּאן לְהֵבֵא יִוְכְלוּ הֵם לְהִלְוֹךְ.
 תָּמִיד בְּבֵית אֶחָד וְלֹא כַּבַּתְּחִלָּה.
 הֵן כְּאִשֶּׁר לִנְגָדָם אוֹיְבָם
 נִתְּן אֲזִי לָהֶם רְשׁוֹת וַתְּהִלָּה
 לְתַפֵּשׂ אֲזִי אוֹיְבָם בְּאַלְכֶסוֹן, וְאִז
 יִהְיֶה לְתַפְאֶרֶת אֲבָל לֹא כִסְלָה.
 אִם יַעֲלֶה רִגְלֵי וַיִּשְׁבֵּר מַחְנֶה
 אוֹיְבָיו וַיִּגְיַע בְּרִגְלֵי קֶלֶה
 רֹאשׁ מַחְנֶה הַצֵּר בְּלִי פִגְעָה, אֲזִי
 יוֹשֵׁם עָלָי רֹאשׁוֹ עֵטְרַת גְּדוּלָה
 לוֹ יִהְיֶה כַח כְּמוֹ מַלְכָּה

או למשל פעולת ההצרכה:

מִלֶּךְ בַּעַת יִרְצָה לְדַלֵּג בַּתְּחִלָּה,
 אִז רְשׁוֹת אֵלָיו בְּדַת וּפְלִילָה,
 לְעֵלוֹת לְבֵית מִבְצָר וְשִׁם יַעֲמַד, וְאִז
 לוֹ יִהְיֶה מִפְלֵט לְיוֹם צוֹק וְחַבְלָה.

ישנו שיר אחר, גם הוא מאד ארוך, שמתאר את החכמה הנדרשת משחקן השח:

פְּנֵי כָלֶם לְהִלְחָם נְכוּנִים,
 וְהִמָּה נִסְעִים תָּמִיד וְחֹנִים;
 וְאֵינָן שְׁלֵפִים בְּמִלְחַמְתֶּם חֲרָבוֹת,
 וּמִלְחַמְתֶּם מְלֹאכֶת מַחְשָׁבוֹת;
 וְנִכְרִים בְּסַמָּנִים וְאוֹתוֹת

חידות לשמות אנשים

חביבים באופן מיוחד על הראב"ע היו חידות על שמות אנשים. חלק מחידות אלו קשות מאד ועד היום לא נמצא להן פתרון הולם. נביא כמה מהמפורסמות שבהם.

אִם תִּהְיוּ מְלֵאכִים לְמִצּוֹא שְׁמוֹ, תִּרְאֶה,
אֵיךְ תִּחְשׁוּב כִּי הוּא נֶעְלָם, וְהוּא נִרְאֶה.

פתרונה הוא כמובן השם "אהרן", שבהיפוך אותיות הוא "נראה".

חידה קשה יותר:

אָמור מָה שֵׁם אֲשֶׁר יֵשׁ בוֹ תְכוּנָה,
רְבִיעִית הִיא רְבִיעִית הַשְּׁלִישִׁית,
וְהַשְּׁנִיית עֵשִׂירִית הַרְבִּיעִית,
וְהָרֵאשֶׁה לְשֵׁנִית הִיא חֲמִשִּׁית.

הפתרון נמצא בסוף המאמר.

שירי 'מדרש'

חלק משירי החול של הראב"ע הינם שירים שמספרים על אירוע בתולדות עמנו.

למשל שיר שמתאר את ישראל עומדים על הים לפני קרעת ים סוף

אֶרְבָּעָה עֶמְדוֹ עַל הַיָּם,
צוּר וְצִיר צֶאן וְצָר;
צָר הַצֵּיק לְצֶאן,
וְצֶאן צֶעַק לְצִיר,
וְצִיר חֲנַן לְצוּר,
וְצוּר צוּה לְצִיר,
צֶא וְחָלַץ צֶאנִי מִיַּד צָר;

השיר מתאר את בני ישראל עומדים על שפת הים לפני קריעת ים סוף (ספר שמות פרק י"ד פסוק י-לא) לשון השיר מבוססת על מדרש בשמות רבה שמתאר 4 קבוצות שעמדו על שפת הים: "ארבע כתות עמדו על הים" פירושו של השיר:

- צוּר – כינוי לקב"ה
- צִיר – שליח, כנוי למשה רבנו
- צֶאן – כנוי לבני ישראל
- צָר – המצרים

ביבליוגרפיה

מגבורי האומה, שלמה ברמן 1964 ירושלים
רבי אברהם בן עזרא שיריו ומליצותיו, דוד כהנא 1894 וורשא
1973 Jerusalem, Encyclopedia Judaica
שירי הקדש של הראב"ע, ירושלים 1980
אבן עזרא על התורה

נספח

פתרון לשיר "ערם הולך בלי לבוש"

בשיר זה הראב"ע כותב על ההבדלים בין ערם במובן של "ללא בגדים" לבין ערם במובן של "פקח". וכך כוונת השיר. ערם שהולך בלי לבוש נכתב עם חולם מלא 'ו', ואלו ערם במובן של חכם נכתב עם שורוק 'ו' או עם קובוץ 'ערם'.
החכם מקבץ אוכל 'יקבץ לצידו' (המלה יקבוץ משמשת בשני מובנים) ובגלל שהחכם מקבץ את אכלו, לערמים בלשון חכמים יש בטן מלאה (מעיהם ממלואים) וזה נרמז במם הדגושה: 'ערמ'ים' (מימם יחזקו) וכמובן שהכונה גם שהם שומרים על המים שיש ברשותם. הערם שהלך בלי בגדים ומן הסתם הנו גם 'ערם בדעת' מבזבז את מימיו ומת בטרם עת (וישכנו עם רפאים) כאשר יש פה רמז נוסף, וזה שהרוח רפאים אינו הולך לבוש. (ולפי פירוש אחר 'מימם יריקו' פירושו שמטילים את מימיהם ברשות הרבים).

פתרון לחידת השם:

גם פה השם הוא אהרן, הערכים בשיר הם גימטראות.
רביעית היא רביעית השלישית - לאות הרביעית (5=ן) יש ערך שהוא רבע מהאות השלישית (20=ר)
השנית עשירית הרביעית - לאות השניה (ה=5), יש ערך שהוא עשירית מהאות הרביעית והראשה לשנית היא חמישית - לאות הראשונה (א=1) יש ערך שהוא חמישית מהאות השניה.

אברהם פופקו הוא בוגר ישיבת ההסדר זה'כולל' בשעלבים.
לאחר לימודיו התורניים למד באוניברסיטה העברית לתואר ראשון בפיזיקה ובמדעי המחשב, ולתואר שני במדעי המחשב.

אברהם מתעניין בתחומים תורניים רבים, ביניהם תנ"ך, תלמוד ומפרשיו, פילוסופיה והיסטוריה יהודית.
הוא עובד ב-NDS מאז 1995.
גר בפסגת זאב עם אשתו וארבעת ילדיהם.

שירי החול של רבי אברהם אבן עזרא

